

HANDELSRECHT IN DE ISLAM : EGYPTE

1. Inleiding

In dit artikel komen achtereenvolgens aan de orde een korte verhandeling over het handelsrecht en vermogensrecht in de Islam.

Vervolgens in kort bestek de achtergronden van het Egyptisch Wetboek van Koophandel (EWK) en het Egyptisch Burgerlijk Wetboek (EBW), alsmede hun onderlinge samenhang.

In het derde deel zal aan bod komen de problematiek rond de *ribâ*, het verbod van rente en woeker, een op het eerste oog lastige belemmering van de handel en het handelsrecht. Na een aantal citaten van de betreffende Sura's uit het Heilige Boek, de KORAN, wordt geschetst op welke wijze de praktijk daarop (handig) inspeelt.

Een voorbeeld uit de casuïstiek aangaande het wisselrecht, *soeftadjah*, in casu de uitspraak van de Rechtbank Ras al Khaima, uitmondend in de nietigverklaring van een overeenkomst tot geldlening tussen een buitenlandse zakenman en de ASPHALT COMPANY van Ras al-Khaima, waarin de borgstelling van de Bank van OMAN een rol speelde, moge een bewijs zijn voor de stelling dat er sprake is van een groeiende tendens om de beginselen van de *Shari'a* ook op het gebied van het handelsrecht weer te doen gelden.

Aandacht zal ook worden besteed aan de nieuwe Pakistaanse wetgeving inzake de effectuering van het renteverbod in het Pakistaanse bankwezen(1).

Voor het zgn. Islamic Banking zij verwezen naar de recentelijk verschenen publicatie van Sami Hassan Houmoud(2).

De nieuwe tendens en de toenemende belangstelling voor het renteloos bankieren blijkt uit het snel toenemend aantal artikelen daarover(3). De ABI Pakistan -vestiging te Karachi was de eerste buitenlandse bank in Pakistan, die een transactie volgens de voorschriften van het officiële Islamitische banstelsel heeft gesloten met een eveneens buitenlandse onderneming, Philips Electrical Industries of Pakistan(4). Tot besluit wordt onder de aandacht gebracht het *fatwa* over het wel of niet toestaan van het drinken van Coca-Cola en Pepsi-Cola(5), een fraai voorbeeld van de wijze waarop Westerse ondernemingen in aanraking kunnen komen met de *Shari'a*.

2. Handelsrecht en Vermogensrecht in de Islam

2.1. Het handelsrecht, of zo U wilt het RUILVERKEER en de daarmee samenhangende rechtsgebruiken in Mohammeds tijd in Arabië was, naar algemeen wordt aangenomen, slechts summier ontwikkeld. Een uitzondering vormden de handelscentra.

Handelsrechtelijke termen en het in de kiem op louter gewoonte gebaseerde handelsrecht vormen de *primus inter pares* van de rechtsgebieden waarmede volken en culturen in aanraking komen, waarvan de talrijke, aan het Arabisch ontleende, Spaanse (Portugese) en Italiaanse handelstermen kunnen getuigen(6). Daarvoor moge ik verwijzen naar de publicatie van R. Dozy, Oosterlingen (verklarende lijst der Nederlandsche woorden, die uit het Arabisch, enz. afkomstig zijn), Den Haag, 1867, alsmede naar zijn werk en dat van W.H. Engelmann, Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'Arabe, 2e uitgave, Leiden, 1869.

Opvallend is dat in de *fikh*-boeken de wettelijke voorschriften betreffende de meest gebruikelijke rechtshandelingen(7), *moe'âmalât*, zoals koop, huur, lastgeving, schenking, bruikleen, oprichting vennootschappen, borgstelling, bewaargeving enz., doorgaans tot in de kleinste bijzonderheden worden beschreven, terwijl de behandeling van Algemene leerstukken, zoals die betreffende aansprakelijkheid, risico en schadevergoeding bij verbintenissen enz. daarin volkomen ontbreekt.

2.2. Een van de beginselen van ons civiele recht, nl. dat

door contracten (of de wet!) slechts verbintenissen ontstaan en zakelijke rechten in het algemeen eerst door levering of inbezitstelling van een zaak kunnen worden gevestigd, geldt in de *fikh*(8) niet.

Zo ontstaat bijvoorbeeld het eigendomsrecht op een zaak meestal onmiddellijk door het contract, indien daarmee althans eigendomsoverdracht wordt bedoeld. Het *risico* blijft echter tot na de levering ten laste van diegene, die tot dusver eigenaar van de zaak was (bijv. de verkoper), zodat de koper niet verplicht is de koopsom te betalen, als het gekochte vóór de levering bij de verkoper is teniet gegaan. Niet alleen onnauwkeurig of dubbelzinnig geformuleerde transacties, maar alle kansovereenkomsten -waaronder verzekeringsovereenkomsten- worden in de wet, wegens het onvermijdelijk daaraan verbonden gevaar voor benadeling vanwege de onzekerheid ten aanzien van de afloop (Arab. *gharar*), streng veroordeeld en ten enenmale ongeldig verklaard.

Als een van de hoofdzaken ('zuilen') van alle rechtshandelingen geldt het inachtnemen van de vorm resp. de vormvoorschriften. Voorgescreven is alleen het bezigen van zekere bewoordingen, die aan contractspartners volkomen zekerheid

over de aard en de bedoeling van de rechtshandeling verschaffen en elke dwaling (zie onze artt. 1356, 1357 en 1358 BW, alsmede voor het komend recht 3.1.1.12; 3.7.3.2.; m.n. 6.5.2.11) in dit opzicht uitsluiten.

De wederzijdse verklaringen van contracterende partijen staan in de wet meestal onder de benaming *fdjâb* en *kaboel* (d.w.z. aanbod en aanname) bekend. Men zie hiervoor de artt. 89 t/m 130 van het EBW, zoals uitgevaardigd door Koning Farouk (met contrasignatuur van de Voorzitter van de Raad van Ministers, Mahmoud Fahmy El Nokrachi, en de Minister van Justitie, Ahmed Moursi Badr) bij Wet No. 131 op 16 juli 1948 (de 9e Ramadan 1367), welk EBW van kracht is geworden op 15 oktober 1949. (9).

De vraag of voor sommige rechtshandelingen schriftelijke vaststelling en het bijzijn van getuigen werd vereist, heeft oudtijds tot veel verschil van mening onder de wetsgeleerden aanleiding gegeven. Naar de opvatting van velen was dit in het Koranvers Sura II, 282 onvoorwaardelijk voorgeschreven ten aanzien van alle contracten, waarbij een termijn werd bedongen en dus niet terstond van weerszijden aan de verbintenis kon worden voldaan.

Sura II, 282:

"O gij, die gelooft. Wanneer gij jegens elkander een schuld aangaat tot een genoemde vervaltijd, schrijft hem dan op en laat een schrijfkundige onder u het opschrijven naar billijkheid,

Laat hij dan opschrijven en laat hij, op wie de verplichting rust, vóórzeggen, en laat hij Allah, zijn Heer, vrezen, en niets ervan te kort doen.

.....

En neemt het getuigenis aan van twee uwer mannen, doch indien er niet twee mannen zijn, dan één man en twee vrouwen,

....

En versmaadt niet, dat gij het opschrijft, klein of groot, tot op de vervaltijd....". (10).

Dat gold vooral ingeval nog te velde staande gewassen werden verkocht met vooruitbetaling van de koopsom. Volgens de *Sjâfi^citische* rechtsleer echter zijn er geen handelstransacties waarvoor een schriftelijke vorm of het bijzijn van getuigen als wettelijk vereist zou moeten worden beschouwd. Terzake van de bestaanbaarheid van een overeenkomst, zie opgemeld art. 1356 BW.

3. Egyptisch Wetboek van Koophandel en Burgerlijk Wetboek

3.1. EWK

Het Egyptische Wetboek van Koophandel dateert van 13 november 1883(11) en werd in die tijd slechts toegepast door de zgn. National Courts(12). Het was, evenals de andere Wetboeken, gebaseerd op de Franse wetgeving van de 19e eeuw. Als gevolg van de Franse invloed bevat het EWK een definitie van het begrip 'koopman' en een lijst van commerciële transacties. In Nederland werd bij Wet van 2 juli 1934, Stb. 347 het onderscheid tussen handelsdaden en niet-handelsdaden (artt. 3 en 4 K.) naast die van kooplieden en niet-kooplieden (art. 2) opgeheven. Molengraaff had zich reeds in zijn Preadvies van 1883 tegen dit onderscheid uitgesproken. Daaraan vóórafgaand waren de bijzondere bepalingen voor kooplieden betr. het faillissement en surséance van betaling vervallen verklaard bij de invoering van de Faillissementswet van 30 sept. 1893, Stb. 140.

Het EWK werd herzien in de jaren 40 van deze eeuw, maar de invoering van het nieuwe EWK werd toen naar een later tijdstip verschoven: in wezen is het EWK hetzelfde gebleven als dat van 1883.

Speciale Kamers van de Rechtbank waren bevoegd te oordelen in handelsrechtelijke zaken, terwijl andere Kamers dat deden in puur civielrechtelijke zaken.

Het moge duidelijk zijn dat het handelsrecht en het burgerlijk recht beide niet autonoom zijn. Voor de samenhang dienen òn het EWK òn het EBW te worden bestudeerd.

(NB Art. 1 WvK in Ned. "Het Burgerlijk Wetboek is, voorzover daarvan bij dit Wetboek niet bijzonderlijk is afgeweken, ook op de in dit Wetboek behandelde onderwerpen toepasselijk").

3.2. De indeling van het EWK

Er is een drieledige indeling:

- I. Algemene bepalingen, o.a. definitie van handelstransacties.
- II. Typen van commerciële contracten, w.o. vennootschappen, en partnerships, makelaardij, pandgeving, commissie en tussenpersonen.
- III. Faillissement.

3.3. Faillissement

Een enkel woord over het faillissement en de afwikkeling daarvan overeenkomstig het EWK. EWK bepaalt dat slechts een KOOPMAN failliet kan worden verklaard. EBW bevat een aantal bepalingen ten aanzien van faillissementen van NIET-KOOPLIEDEN. Het bij eerder genoemde Wet van 1934, Stb. 347 in Nederland opgeheven onderscheid tussen handelsdaden en niet-handelsdaden naast dat van kooplieden en niet-kooplieden is in

Egypte dus niet aan de orde. De reden van dit onderscheid en de speciale behandeling van koopmans-faillissementen ligt in het *algemeen belang*, dat direct in het geding is als een koopman insolvent wordt(13). Immers, een prompte betaling van schulden is van vitaal belang voor de handel (flow of commerce). Het Egyptische faillissementsrecht behelst het systeem van het Franse recht van vóór de wetwijziging in Frankrijk bij Decreet van 20 mei 1955.

Art. 195 EWK verklaart elke koopman die heeft opgehouden zijn schulden te betalen in staat van insolventie; hij zal failliet verklaard worden door een rechterlijk vonnis. Deze uitspraak bij rechterlijk vonnis, de zgn. in staat van faillissement verklaring, kan geschieden op eigen aangifte, hetzij door een of meer van zijn schuldeisers, hetzij op vordering van de Advocaat-Generaal of van de Rechtbank. Voor een parallel met het Nederlands recht zij verwezen naar art. 1 van de Fw.

Overeenkomstig art. 202 EWK kunnen crediteuren een verzoek tot het in staat van faillissement verklaren indienen bij het Gerecht in eerste aanleg. Dat verzoek dient vergezeld te gaan van bewijs dat de debiteur heeft opgehouden zijn schulden te betalen. Evenals art. 7 van de Nederlandse Fw. ("1. Hangende het onderzoek kan de rechtbank de verzoeker toestaan de boedel te doen verzegelen...") kan de Egyptische Rechtbank zo'n voorlopige voorziening treffen ter bescherming van de rechten van de schuldeisers.

De rechterlijke uitspraak is een zgn. declaratoir vonnis, vaststellende dat de schuldenaar in staat van faillissement verkeert. Evenals art. 14 van de Nederlandse Fw. dient het vonnis te worden gepubliceerd en o.v.k. art. 25 Ned. Fw. dienen rechtsvorderingen welke rechten of verplichtingen tot de failliete boedel behorende ten onderwerp hebben zowel tegen als door de curator te worden ingesteld: art. 217 EWK.

Veel van de in Nederland bekende faillissementsbepalingen vinden we terug in het EWK, begrijpelijk aangezien beide rechtsstelsels als basis hebben de Franse wetgeving, zoals Code de Commerce en Code Civil.

3.4. EBW

Zoals vermeld -zie p. 50- werd het huidige EBW uitgevaardigd bij Wet No. 131 dd. 16 juli 1948 en werd van kracht op 15 oktober 1949. In art. 1 van de begeleidende Koninklijke Boodschap staat vermeld dat bij deze Wet het EBW van 28 oct. 1883 dat de National Courts toepasten, alsook het EBW van 28 juni 1875 dat de zgn. Mixed Courts hanteerden werden ingetrokken.

Dat vereist een nadere toelichting die ik zou willen geven aan de hand van de voordracht van prof.dr.mr. J. Brugman op het eerste RIMO-symposium van 3 juni 1983(14), *Internatio-*

naal privaatrecht en Islam in Egypte en Michael H. Davies' *Business Law in Egypt: hfdst. 2 Sources of Law and the Court System*(15).

Brugman schetst de complexe materie terzake van zowel het toegepaste recht, alsook de rechterlijke organisatie. Rond het begin van de 19e eeuw werd er recht gesproken door een *qāḍī* naar Moslims recht; daarnaast bestond de *mazālim*-rechtspraak en de jurisdictie van de *muhtasib*, resp. door beampten en gouverneurs, alsmede door marktmeesters.

Op dit stelsel werd inbreuk gemaakt door de *consulaire* rechtspraak waardoor de consuls het recht kregen recht te spreken over hun eigen onderdanen: elk consulaire forum paste het recht toe van zijn nationaliteit; dit leidde tot een uiterst onoverzichtelijk spectrum van de zgn. nationale rechters.

Deze consulaire rechtspraak kwam voort uit de zgn. Capitulaties van de Ottomaanse sultans, die met de Europese naties verdragen afsloten waarbij aan buitenlanders in het Ottomaanse Rijk speciale privileges werden toegekend, inclusief vrijstelling van betaling van de belasting waaraan niet-Moslims onderhevig waren (*jizya*).

Davies stelt dat in Egypte het systeem van Capitulaties zich dieper had ingevreten dan elders in het Ottomaanse Rijk, omdat Mohammed Ali de zeer vergaande privileges wenste te dulden vanwege de mogelijkheid om buitenlandse investeringen aan te trekken.

Een tweede, nog belangrijker inbreuk op het eigen stelsel van rechtspraak was de invoering in 1875 van de zgn. *gemengde rechtspraak* door rechterlijke colleges gedeeltelijk bestaande uit buitenlanders; dat als compensatie voor de (grotendeels) afschaffing van de consulaire rechtspraak. Deze Mixed Courts kregen eigen wetboeken, samengesteld door een Frans advocaat uit Alexandrië, Mtre Maunoury: BW, een nieuw WvK, een Wetboek van Zeerecht, een WvS en enkele Wetboeken van Rechtsvordering.

Dit alles als reactie op de inbreuken die de consulaire rechtspraak had veroorzaakt op het staatsgezag m.b.t. vreemdelingen.

De ontwikkeling in Egypte ging verder door het schoeien op Westerse leest van de eigen inheemse rechtspraak: invoering van de zgn. inheemse rechtbanken, later genoemd National Courts met een soortgelijk systeem wetboeken als die van de gemengde rechtspraak.

Daarnaast bestond de *Shari'a*-rechtspraak betreffende zaken van personen- en familierecht, het erfrecht en het stichtingenrecht (*waqfs*) (16).

Dit dubbele systeem van nationale rechtspraak veroorzaakte natuurlijk talrijke bevoegdheidsgeschillen tussen de nationale en de *Shari'a*-rechtbanken, nu er geen hiërarchie tussen

beide stelsels bestond.

Bij Wet No. 462 werd in 1955 een unificatie tot stand gebracht.

3.5. Beginnelsen van 'Islamic law' in EBW

Als basis dient te worden gelezen art. 1 EBW iuncto art. 2 van de Egyptische Grondwet. Art. 1 EBW luidt in de Engelse vertaling van Perrott, Fanner & Sims Marshall(Cairo), Ed. by "Le journal du Commerce et de la Marine", Alexandrië: (17)

"Provisions of laws govern all matters to which these provisions apply in letter or spirit.

In the absence of a provision of a law that is applicable, the Judge will decide according to custom and in the absence of custom in accordance with the *principles of Moslem Law* (cursivering FAVB). In the absence of such principles, the Judge will apply the principles of natural justice and the rules of equity."

Art. 2 van de Grondwet van 11 sept. 1971(18) bepaalt dat de Islam de staatsgodsdienst is en dat het Arabisch de officiële taal is.

Bij referendum van 22 mei 1980 werd dit artikel gewijzigd tengevolge waarvan het nu luidt dat "the(curs. FAVB) principal source of legislation is the Shari'a(Islamic law)". Als de 'wortelen' van de Shari'a(19) worden beschouwd de volgende vier bronnen: de Koran, de Sunna, de Ijma' en Qiyas(20).

Specifieke elementen van 'Islamic law' in EBW zijn te vinden in het overeenkomstenrecht: art. 94(tijdsperiode gedurende welke een overeenkomst kan worden gesloten -*idjâb* en *kaboel*), art. 147(bevoegdheid van de rechter tot wijziging van de verplichtingen van contractspartij o.g.v. buitengewone en onvoorziene omstandigheden, welke bevoegdheid is ontleend aan de woorden van de profeet in de Koran en aan de Hadith(21); in dit soort gevallen geniet de ene contractspartij bescherming.) en art. 608(mogelijkheid tot beëindiging van een lease-overeenkomst vóór expiratie van de contractuele termijn).

4. Ribâ

4.1. De ribâ in de Koran.

In het Heilige Boek spelen de Sura's 2, 275 t/m 181; 3, 130; 4, 161 en 30, 39 een beslissende rol bij het verbod van woeker resp. rente of ongerechtvaardigde verrijking. Deze Sura's en de verzen daarvan luiden:

WOEKER(22) Sura 2:

275. Zij die de woeker eten, zullen niet anders opstaan dan zoals opstaat hij, die de Satan omstoort door aanraking. Dat is, omdat zij zeiden: De koophandel is slechts hetzelfde als de woeker.-
Maar Allah heeft de koophandel vergund gemaakt en de woeker verboden. Hij dan, tot wie een vermaning komt van zijn Heer en daardoor ermede ophoudt, voor hem is het vroeger verworvene, en zijn zaak staat aan Allah. Maar wie weer terugvalt, dat zijn de lieden van het Vuur, eeuwig-levend daarin.
276. Allah doet de woekerwinst verdwijnen en doet de liefdegaven winst afwerpen. En Allah bemint niet een enkele ongelovige zondaar.
277. Zij die geloven en de heilzame werken bedrijven en de salât verrichten en de zakât opbrengen, voor hen is hun loon bij hun Heer en er is geen vrees over hen en niet zullen zij bedroefd zijn.
278. O gij, die gelooft, vreest Allah en laat varen wat rest van de woekerwinst, indien gij gelovig zijt.
279. Maar indien gij het niet doet, vergewist u dan van krijg vanwege Allah en Zijn boodschapper. Maar indien gij tot inkeer komt, dan zijn voor u de hoofddelen van uw bezittingen, zonder dat gij onrecht doet en onrecht lijdt.
280. En indien iemand in moeilijkheid is, dan toegeeflijkheid tot tijd van gemakkelijker omstandigheden. Maar dat gij het schenkt als liefdegave is beter voor u, indien gij wist.
281. En vreest een dag, waarop gij teruggevoerd zult worden naar Allah, waarna aan iedere ziel gekweten zal worden wat zij verworven heeft, zonder dat hun onrecht gedaan wordt.

AANBEVELINGEN GERICHT TOT DE GELOVIGEN(23) Sura 3:

130. O gij, die gelooft, eet niet de woeker met veelvoudige verdubbeling. En vreest Allah, opdat gij wellicht wél zult varen.

TEGEN DE JODEN IN MEDINA(24) Sura 4:

161. En omdat zij de woekerwinst namen, terwijl dit hun toch verboden was, en omdat zij de bezittingen der mensen tijdelijk verteerden. En Wij hebben voor de ongelovigen onder hen een pijnlijke bestraffing bereid.

39. En wat gij aan woekergeld geeft, opdat het rente drage van de bezittingen der mensen, dat draagt geen rente bij Allah. Maar wat gij geeft aan zakat, in verlangen naar Allah's aangezicht, diegenen zijn de dubbel verkrijgenden.

4.2. Betekenis ribā

In de Shorter Encyclopaedia of Islam van H.A.R. Gibb en H.J. Kramers(26) vinden we een aantal connotaties van ribā.

- a. 'toename' in de letterlijke betekenis;
- b. 'woeker en rente' als een technische term(overdrachtelijk);
- c. 'elke ongerechtvaardigde verrijking' in geld zonder compensatie: betekenis in algemene zin.

(NB In het Nederlandse recht kan aangaande connotatie c. een parallel met art. 1395 BW worden getrokken: "Iedere betaling doet eene schuld vooronderstellen; hetgeen zonder verschuldigd te zijn betaald is, kan terug gevorderd worden." Voor komend recht zie 6.4.2.1.).

4.3. Dogmatiek en ribā

In zijn *De Beginselen van het Mohammedaansche Recht, volgens de imām's Aboe Hanifat en Sjāfi*^C, 3e druk, uitg. Ernst & Co. te Batavia en M. Nijhoff te 's-Gravenhage, 1883 omschrijft Mr. L.W.C. van den Berg in het Tweede deel, Over de rechtshandelingen(Mo^Cāmalāt), op blz. 74 woekerverbod als: "Aan den anderen kant heeft het streng doorgevoerde verbod om, niet alleen bij goud en zilver, doch ook bij andere vervangbare zaken, interessen te bedingen een aantal rechtsregelen in het leven geroepen.....". Op blz. 100-101 van deze publicatie komt n.a.v. de verbruikleen(qardh) de betekenis van het woekerverbod ter sprake. Van den Berg schrijft daar: "Verbruikleen(qardh) is eene overeenkomst, waarbij iemand, moqridh genoemd, aan een ander (moqtaridh of mostaqridh) eene zekere hoeveelheid vervangbare zaken¹ overdraagt, ten einde over zekeren tijd dezelfde hoeveelheid zaken van dezelfde soort terug te bekomen. Daar het streng verboden is, dat laatstgenoemde zaken iets meer waarde hebben dan de ontvangenen, en elke² zelfs de geringste vermeerdering woeker (ribā) daarstelt, zoo kan dit kontrakt alleen ten voordeele van den debiteur strekken, en wordt het dan ook zeer aanbevolen³. Volgens Aboe hanifāt zijn alle vervangbare zaken (māl mithlī) aan het verbod van ribā onderworpen, volgens Sjāfi^C alleen goud, zilver en eetwaren⁴. Daarin komen echter beiden overeen, dat het volkomen onverschillig is of edele metalen gemunt zijn, dan wel of zij bij het gewicht worden overgedragen, en dat in beide gevallen het ontvangen

van meer dan men gegeven heeft, volstrekt verboden is¹. ". In zijn *Verspreide Geschriften*, uitg. Kurt Schroeder/Bonn u. Leipzig, 1923, haalt C. Snouck Hurgronje vernietigend uit naar opgemeld werk van Van den Berg, en wel in Deel II Geschriften betreffende het Mohammedaansche Recht; XI. Mr. L.W.C. van den Berg's beoefening van het mohammedaansche recht, blz. 59-221.

Aangaande de ribā is op blz. 152 van Snouck Hurgronje's recensie is te lezen, dat deze de beschrijving van de ribā een onjuiste vindt.

"Strikt genomen behandelt van den Berg nu slechts één der verschillende soorten van woeker,

en daarbij vergeet hij twee zaken:

¹0 dat de beperking tot *edele metalen en eetwaren*(Sjāfi^C of *weeg- en meetbare zaken*(A.Hanifa) juist alléén, de andere door hem niet vermelde soorten van woeker betreft¹, ten opzichte waarvan de door hem vermelde eene uitzondering vormt; ²0 dat, niet slechts in de practijk, maar ook naar de theorie der wetgeleerden het verbod ten slotte niet dan zuiver formeele waarde behoudt."

Hij onderbouwt zijn betoog met een verwijzing naar Bādjoeri en besluit met:

"Bedenkt men hierbij, dat deze Wet, gelijk alle goddelijke wetten, voor het menselijk verstand onnaspeurlijk is, m.a.w. voor den geloovige geen logischen grond heeft, dan begrijpt men, dat hetgeen bij ons wetsontduiking zou heeten, bij den Mohammedaan als een geoorloofd gebruik maken van een door Allah zelf gegeven middel geldt. Hun geweten blijft daarbij zuiverder dan dat van een Europeesch rechtsgeleerde, die uit eene wet zoekt te halen, wat eigenlijk niet erin ligt; men kan ook zeker zijn, dat men anders zulke middelen in geen handboek van den fiqh aangeprezen zou vinden." (blz. 153)

Over de heffing van rente in Egypte is het zeer de moeite waard de dissertatie van J. Brugman, *De betekenis van het Mohammedaanse recht in het hedendaagse Egypte*, te lezen. Ten aanzien van de buiten werking gestelde onderdelen van de shari'a, aldus Brugman op blz. 145, verschijnen nog steeds talrijke geschriften, waarin de voortreffelijkheid van de Wet wordt aangetoond, hetgeen bewijst dat zij ook op dit punt voor vele Moslims haar bindende kracht heeft behouden en hare niet-toepassing een conflict schept.

"Dit geldt in het bijzonder ten aanzien van het renteverbod. In de practijk bestaat in Egypte, behoudens het verbod van woeker, geen enkele belemmering voor het heffen van interest op uitgeleend geld. Het economisch leven zou thans zonder dit

"instituut moeilijk denkbaar zijn. Banken betalen rente op deposito's, vele firma's werken met bankkredieten, wissels worden verdiskonteerd, en de staat schrijft regelmatig productieleningen uit, tegen een matige rente, waarvoor zelfs opvallende openbare reclame wordt gemaakt. Toch is in de shari'a het heffen van interest op geleend kapitaal niet geoorloofd."

Met een referte aan het Koranvers III, 130, alsmede aan talrijke uitspraken van de Profeet, die in de Traditieboeken zijn overgeleverd, staft Brugman de stelling dat de rente ongeoorloofd wordt verklaard.

"De moderne Moslim wordt op dit gebied dus voortdurend geconfronteerd met de situatie, dat zijn economische belangen in belangrijke mate worden bepaald door een instelling, die door zijn religie wordt verboden." (blz. 146)

Naar aanleiding van plannen van enkele Egyptenaren om een bank met zuiver Egyptisch kapitaal op te richten in 1912 werd door een aantal vooraanstaande figuren, waaronder enige Azhar - sheikhs, een serie lezingen gehouden over het strijdpunt van elke vorm van rente, *ribâ*, of dat de matige rente, *fa'ida* (nut) toch was geoorloofd.

Op het verwijt, dat door een renteverbod het economisch leven zou worden gedesorganiseerd (Brugman, blz. 147) antwoordden de conservatieven, dat de Mohammedaanse wet in dit bezwaar had voorzien door het zgn. *mudaraba*-contract, een soort commanditaire vennootschap (27), waarbij de geldgever kapitaal beschikbaar stelde tegen een aandeel in de winst en dus deelt in de risico's. Het voornaamste euvel van de rente, nl. dat de geldgever zonder risico winst maakte, werd hierdoor vermeden (28).

Desalniettemin keerden zich fel tegen de toelating van rente de extreem-conservatieve vereniging Shabab Mohammed en de Moslimse Broederschap.

"Hoewel de Egyptische wetgeving de rente toelaat, hebben de shari'a-rechtbanken het verbod dan ook wel eens toegepast: volgens een advies gepubliceerd in het tijdschrift van de shari'a-rechtbanken mocht bijvoorbeeld de beheerder van een waqf geen rente vragen over achterstallige geldsommen." (29)

Th.W. Juynboll -zie noot 6- stelt op blz. 286 dat in elk geval volgens de wet moet worden onderscheiden tussen:

1. *ribâ* bij ruiltransacties en 2. *ribâ* bij overeenkomsten van verbruikleen in eigenlijke zin.

Indien een Moslim geld aan een geloofsgenoot leent mag dat volgens de wet slechts een welwillendheid zijn, die uitsluitend aan de schuldenaar ten goede komt en daarom ook aanbevelenswaardig is.

Wil de schuldenaar bij de terugbetaling zijn dank voor de genoten ondersteuning aan zijn schuldeiser betonen door hem meer terug te geven dan hij heeft ontvangen dan bestaat daartegen van het standpunt van de wet geen bezwaar. Dit geldt voor de schuldenaar zelfs als prijzenswaardig. MITS het voordeel NIET VOORAF bij het sluiten van de overeenkomst uitdrukkelijk wordt resp. is bedongen.

Als voorbeeld van een overeenkomst, die een ongeoorloofd voordeel aan de geldschieter verschaft, wordt in de wet het in de Middeleeuwen niet zelden voorkomende geval genoemd, waarin de koopman iemand geld "leent" tegen afgifte van een wisselbrief (*soeftadjah*). Immers, hierdoor wordt de koopman bevrijd van de kosten en gevaren, die verbonden zijn aan het overbrengen van het geld naar de in de wisselbrief aangegeven plaats. Dus verkrijgt hij op die wijze door het uitleenen van het geld een wettelijk ongeoorloofd voordeel, ook al ontvangt hij ter plaatse van betaling van de wissel niet meer terug dan wat hij oorspronkelijk ter leen heeft gegeven. (NB In Nederland is de wissel geregeld in WvK, boek 1, 6e Titel, 1e Afd., artt. 100 e.v.; zie ook 7.19.1.1. e.v. NBW).

4.4. De Praktijk

In de handelspraktijk werd de *ribâ* als uitermate hinderlijk ervaren. Hoewel de meeste Moslims zich zeer goed bewust zijn een zware zonde te begaan als zij geld op interest zetten, bestaan er verschillende constructies om de *ribâ* te omzeilen.

Ten eerste kan men twee zogenaamde fictieve koopovereenkomsten sluiten m.b.t. dezelfde zaak: *bai' al-'ina*, ofwel creditovereenkomst par excellence. De geldschieter 'verkoopt' daarbij bv. een (stuk) goed aan de geldnemer onder voorwaarde, dat deze laatste later de koopsom zal betalen, maar 'koopt' hetzelfde goed inmiddels weer voor een lagere prijs van hem terug.

De lagere koopprijs, die hij aldus in contant geld uitbetaalt, is feitelijk de som, die hij ter leen geeft en het verschil tussen deze som en de hogere koopprijs, die de geldnemer later aan de geldschieter moet betalen, is inderdaad niets anders dan de bedongen interest.

Zulke overeenkomsten waren in de Middeleeuwen ook in Europa niet onbekend en blijkbaar ontleend aan de praktijken van de Arabische geldschieters, want men was gewoon ze aan te duiden met 'mohatra', d.i. Arabisch *moechâtarah*, d.w.z. met iemand een contract sluiten waaraan risico is verbonden. Verschillende wetgeleerden, onder wie de imam as-Sjâfi^{Ci}, waren van oordeel, dat tegen dit schijncontract van wettelijk standpunt niets viel in te brengen, anderen echter waaronder de grondleggers van de drie overige, thans nog bestaande,

fikh-scholen, nl. de Hanafitische, Malakitische en de Hanbalitische rechtsscholen, veroordeelden deze rechtshandeling onvoorwaardelijk als een 'zuster van de *ribâ*' en als een van de 'nietige middelen' ter ontkoming aan de *ribâ*.

Een andere manier om de *ribâ* te omzeilen bestaat in het sluiten van een overeenkomst waarbij de geldnemer een aan hem toebehorende zaak aan de geldschieter in pand geeft, terwijl hij hem toestaat de verpande zaak gedurende zekere tijd tevens te benutten en de opbrengst daarvan ten eigen bate aan te wenden.

Overtreffen de voordelen die de geldschieter aldus uit de hem in pand gegeven zaak geniet de waarde van hetgeen hij ter leen heeft gegeven, dan ontvangt hij op die wijze behalve de aflossing ook rente van het door hem uitgeleende kapitaal. Men zie in dit verband de in Egypte gebruikelijke *ghâroekah*-overeenkomst, waarbij de geldschieter bouwland van zijn schuldenaar in vruchtgebruik ontvangt(30).

5. Islamic Banking

Een voorbeeld van de groeiende tendens de beginselen van de Shari'a op het gebied van het handelsrecht weer te doen gelden is de ontwikkeling van het instituut van Islamic Banking.

Het Arabische woord voor bank, *masrif*, stamt van 'wissel', in concreto de plaats waar geld tegen geld wordt geruild(31). Het renteverbod sluit het bankieren op Westerse leest geschoeid uit. Maar sinds het begin van deze eeuw zijn uit economische noodzaak in verschillende Arabische landen *masarif* (meervoud van *masrif*) gevestigd.

De vraag nu, en zeker de laatste jaren, diende zich aan op welke wijze er een effectief bankstelsel kon worden opgezet dat gebaseerd is op de traditionele beginselen van de Islam.

Het antwoord werd gevonden in toepassing van het aloude, in de Islam bekende contract van de *mudaraba*(32) ofwel commanditaire vennootschap, waarbij een geldschieter kapitaal aan een handelaar toevertrouwt om daarmee handel te drijven, onder voorwaarde dat zij de daaruit voortvloeiende winsten of verliezen samen zullen delen in een nader overeengekomen verhouding. (Voor het Nederlandse recht inzake de commanditaire vennootschap zie art. 19 e.v. WvK, waarvan het eerste lid luidt: "De vennootschap bij wijze van geldschieting, anders en *commandite* genaamd, wordt aangegaan tussen een persoon, of tussen meerdere hoofdelijk voor het geheel aansprakelijke vennoten en een of meer andere personen als geldschieters."; voor komend recht zie 7.13.3.1. e.v. NBW). (33)

Wanneer we deze rechtsfiguur projecteren op het Islamitisch bankwezen dan geeft de klant zijn geld in deposito bij de

bank die zijn professionele kwaliteiten aanwendt bij het gebruik van dat geld en de klant (spaarder) ontvangt geen rente als zodanig over zijn geld, maar een vastgesteld percentage van de winst (trading profit): een soort wettelijk deelgenootschap.

Nu met name orthodoxe Moslims de mogelijkheid van rentevrije deposito's bij de *masarif* als een uitkomst beschouwden, waardoor zij niet meer in gewetensnood komen als zij voor het geld dat zij op de bank zetten rente ontvangen, heeft het systeem van Islamic Banking een hoge vlucht genomen.

Volgens een berekening van de OESO(34) zou een bedrag van 80 miljard US dollar aan improductief spaargeld zich onder de gelovigen bevinden. Improductief, omdat veel gelovigen, om aan voormeld dilemma te ontkomen, hun spaargeld maar onder de matras hebben gestopt.

Een tweede reden voor de impuls van het Islamitisch bankieren is de grote toevloed van petrodollars na beide oliecrises(35). Vele Moslims kwamen in een positie dat zij voor hun nieuwe rijkdom een bestemming moesten vinden die zedelijk verantwoord was.

Een derde reden voor de snelle ontwikkeling van het Islamitisch bankwezen is geweest de herleving van het Islamitisch traditionalisme, dat een alternatief zoekt voor de veelal verfoeide westerse levensstijl en morele waarden.

Tot besluit zij nogmaals gewezen op het onlangs verschenen boek van Sami Hassan Homoud, General Manager van de Albaraka Islamic Investment Bank te Bahrain, *Islamic Banking - The Adaptation of Banking Practice to conform with Islamic Law*, uitg. Arabian Information Ltd., London, 1985; welke publicatie helaas te laat kwam om nog te worden verwerkt in mijn bijdrage.

6. Pakistan Banking

De eerste stappen naar de Islamitische bankvariant in Pakistan zijn in 1979 genomen. In 1981 kregen de vijf genationaliseerde banken opdracht hun cliënten de mogelijkheid te bieden een rekening volgens de Islam-beginselen te openen. Volgens het Decreet van 20 juni 1984, BCD Circular No. 13 met Bijlagen Pakistaanse Staatsbank -zie overzicht *Juridische Artikelen en Publicaties* op blz. 9, ad 52, alsmede de Bijlagen hierachter- zullen alle banken in het land, inclusief de buitenlandse, per 1 juli 1985 hun zaken zoveel mogelijk volgens de voorschriften van de Islam, dus rentevrij, moeten uitvoeren. Uitgezonderd van het renteverbod zijn rekeningen en transacties in buitenlandse valuta.

Korthedshalve zij verwezen naar de Bijlagen aangaande de nieuwe Pakistaanse wetgeving. Tot besluit een citaat uit het artikel van L. Hovenkamp in FEM van 6 april 1985.

"Volgens de voorschriften die na 30 juni in Pakistan gaan gelden, zullen spaarrekeningen, deposito's (dus de aan de bank toevertrouwde middelen) alleen nog maar op basis van "profit and loss sharing" (PLS) mogen worden aanvaard. De vergoeding op de spaarrekeningen is dus in beginsel variabel en de inleggers zijn voor hun opbrengst afhankelijk van de capaciteiten van het management en de winstgevendheid van de bank. De depositanten zijn in zekere zin als stille vennoten en mede-aandeelhouders te beschouwen, overeenkomstig het Islamitisch beginsel dat deelnemen aan het economisch verkeer een zaak zonder zekere uitkomst is. Niettemin zullen kleine inleggers naar wordt verwacht, niet in eventuele verliezen van de bank hoeven te delen, in lijn met de bescherming van economisch zwakkeren(36). De voor de inleggers bestemde winst wordt onder hen verdeeld volgens een formule, waarbij elke vorm en termijn een eigen wegingsfactor heeft."

7. Casuïstiek

Zoals aangekondigd op blz. 48 in de Inleiding nu een voorbeeld uit de rijke casuïstiek, alsmede tot besluit een *fatwa*. Het vonnis van de Rechtbank van Ras al-Khaima van 1 november 1978 betrof de twee voornaamste rechtsbronnen van de Ras al-Khaima Courts Law van 1971, in casu statutory Laws en de bepalingen van de Shari'a(37).

De feiten waren de volgende.

In 1977 sloot de ASPHALT COMPANY van Ras al-Khaima een overeenkomst tot geldlening met een buitenlandse zakenman. Het aanzienlijk bedrag diende te worden terugbetaald door negen wissels die op verschillende tijdstippen over een periode van vijf jaar vervielen.

Deze wissels, die overeenkomstig de vormvoorschriften werden opgemaakt en door de ASPHALT COMPANY werden geaccepteerd, alsmede door de Bank van Oman werden gegarandeerd, werden aan de zakenman overhandigd onder zijn belofte het geld binnen enkele dagen ter beschikking te stellen.

Echter, het geld werd nooit ter beschikking gesteld van de ASPHALT COMPANY en de wissels werden als waardepapier(38) verhandeld op de Europese financiële markt. Drie van de wissels werden gekocht door LLOYDS BANK INTERNATIONAL LTD.

In september 1978 wendden de ASPHALT COMPANY en de BANK van Oman rechtsmiddelen aan ter voorkoming dat Lloyds Bank en de kopers van de andere wissels de betaling van de wissels zouden afdwingen.

De Rechtbank voor burgerlijke zaken van Ras al-Khaima zag zich aldus geconfronteerd met een juridisch vraagstuk over het rechtskarakter van waardepapieren in het moderne internationale financieringsverkeer.

De wet van 1971, die hier aan de orde was, verordonneerde

dat de Rechtbank van toepassing diende te verklaren het recht zoals dat uitdrukkelijk gold in Ras al-Khaima, waaronder de Wet op Overeenkomsten van 1971, die o.a. wissels en hun garanties regelt of de bepalingen van de Shari'a diende toe te passen.

Hoewel de gedaagden niet vertegenwoordigd waren zou het verweer van hen als volgt onder woorden gebracht kunnen zijn:

"Wij gedaagden(LLOYDS BANK enz.) zijn recht- en regelmatig houders van een waardepapier, gegarandeerd door de BANK van Oman. De bepalingen van het handelsrecht en van de handelspraktijk zijn duidelijk. RAS AL-KHAIMA ASPHALT COMPANY en de BANK van Oman zijn verplicht ons de som te betalen, zoals vermeld in het waardepapier. De achterliggende rechtsbetrekking gaat ons niet aan".

NB Voor het Nederlandse recht brengt dit ons op de omstrede kwestie van de zgn. *leer van de materiële en processuele abstractie*: zie o.a. F.G. Scheltema's *Wissel- en Chequerecht Algemeen deel*, zoals bewerkt door W.R. Meijer, H.D. Tjeenk Willink, Alphen aan den Rijn, 1979(eigenlijk Mr. M. Polak's Handboek voor het Nederlandse Handels- en Faillissementsrecht, deel III(eerste gedeelte)). (39)

Opgemeld (theoretisch) verweer geeft de rechtspraktijk overeenkomstig de algemeen aanvaarde Westerse wetten weer, maar de Rechtbank van Ras al-Khaima besliste anders.

"De eerste gedaagde(de buitenlandse zakenman, FAVB) heeft niet voldaan aan zijn verplichting de geldsom ter beschikking te stellen aan ASPHALT COMPANY van Ras al-Khaima. Dienovereenkomstig kan de overeenkomst tussen ASPHALT COMPANY Ras al-Khaima en de buitenlander niet worden beschouwd als een contractuele overeenkomst. Als gevolg daarvan is de garantie van de BANK van Oman nietig."

De Rechtbank beschouwt de verplichtingen van de ondertekenaar van de wissel als transparant en kijkt daar doorheen naar de realiteit van de oorspronkelijke transactie, daarmee een treffend voorbeeld gevend van het mengsel van het geïmporteerde Westerse en het traditionele Shari'a-recht, dat momenteel gestalte geeft aan het contractenrecht in de Arabische landen.

Immers, ofschoon het recht aldaar hedentendage Westerse instituten als geldleningen tegen rente en waardepapieren erkent, passen de rechters niet automatisch al het daarmee verband houdende en aanvullende Westerse recht toe, maar onderwerpen deze rechtsinstituten aan een interpretatie in het licht van de traditionele beginselen van Islamitische rechtspraak.

Want, volgens Engels recht zou een rechtsgeldige overeenkomst tot geldlening bestaan, nu immers wederzijds beloften waren

gedaan. Voorts is volgens Engels recht de garantie van de BANK van Oman een onvoorwaardelijke borgstelling om het bedrag, zoals in de wissel vermeld, te betalen.

Echter, de traditionele Islamitische jurisprudentie acht geen rechtsgeldige overeenkomst tot geldlening aanwezig, zolang het geld niet ter beschikking van de geldnemer (de schuldenaar) is gesteld. Dus was er geen sprake van een geldleningsovereenkomst en dientengevolge ontbrak de wettelijke basis voor de borgstelling door de BANK van Oman.

8. Fatwa Coca-Cola en Pepsi-Cola (40)

Volgens de *Shorter Encyclopaedia of Islam*, H.A.R. Gibb en J.H. Kramers, blz. 102 is een fatwa "a formal legal opinion given by a mufti or canon lawyer of standing, in answer to a question submitted to him either by a judge or by a private individual". Een soort religieus advies. Het onderhavige fatwa is afkomstig van de Mufti van Egypte, is gepubliceerd in AL-AHRAM van 11 september 1951 en betreft de vraag of Moslims gerechtigd zijn Coca-Cola en Pepsi-Cola te drinken.

Volgens de Hanafitische, Shafi'itische enz. imams is de Shari'a-bepaling betreffende het toegestaan of verboden zijn van het nuttigen van voedsel of drank gebaseerd op de vooronderstelling (aanname) dat het nuttigen daarvan is toegestaan, tenzij kan worden aangetoond, dat dit verboden is o.g.v. de Koran, de Sunna of vanwege het bijzonder of een algemeen kwaad dat het nuttigen van voedsel of drank teweegbrengt, hetgeen dan verboden zal moeten worden.

Het fatwa is gebaseerd op sura 6, vers 146 van de Koran (Sura 6 gaat over de kuddedieren), dat luidt:

"146. Zeg: Niet vind ik in wat mij geopenbaard is iets wat voor iemand verboden gesteld is om het te genieten, tenzij dat het iets verstorvens is of gestort bloed of zwijnenvlees, want dat is een gruwel; of iets verwerpelijks, waarover een ander dan ALLAH is aangeroepen. Doch zo iemand noodgedwongen is, zonder het te begeren en zonder te overtreden, dan is uw Heer vergevend en barmhartig." (41)

Om een juridisch oordeel te kunnen geven over de twee dranken Coca-Cola en Pepsi-Cola wendde het Departement van de Fatwa's zich tot het Ministerie van Volksgezondheid met het verzoek om laboratoriumonderzoek te doen naar de bestanddelen van de beide dranken.

Op 25 augustus 1951 kwam het antwoord van het Ministerie van Volksgezondheid op het verzoek van de mufti, welk laatste gedateerd was 8 augustus 1951.

De analyse van de dranken duidelijk aan dat zij geen

verdovende of alcoholische substantie bevatten, net zo min als PEPSIN. Vanuit bacteriologisch oogpunt zijn de dranken vrij van microben die schadelijk zijn voor de gezondheid enz.

De afwezigheid van PEPSIN was zo mogelijk nog belangrijker dan de afwezigheid van een verdovende of alcoholische substantie, omdat PEPSIN wordt geabstraheerd van de maag van een varken, hetgeen absoluut verboden is door de Shari'a. De uitspraak op grond daarvan luidde, dat er geen wettelijk verbod bestond op het gebruik van Coca-Cola of Pepsi-Cola, en dat de dranken dus waren toegestaan.

1. FEM 6 april 1985, L. Hovenkamp.
Zie *Elimination of Interests from the Banking System in Pakistan*, Circulars issued by the State Bank of Pakistan, BCD Circ. No. 13, 20th June 1984 en vervolgnummers, zoals vermeld op p. 9, ad 52 van mijn overzicht *Juridische artikelen en publicaties*.
2. *Islamic Banking - The adaptation of Banking Practice to conform with Islamic Law*, Arabian Information Ltd., London 1985.
3. Zie overzicht *Juridische artikelen en publicaties*, blz. 7 ad 10 ; blz. 8 ad 28; blz. 8 ad 29.
Maar ook reeds J.H. Mak, *Vreest Allah en laat varen de woekerwinst - Een Islamitisch bankwezen zonder rente*, Intermediair, 17e jrg., 41 dd. 9 oktober 1981, blz. 17 ev. Op 31 oct. en 1 nov. 1985 werd in het Royal Garden Hotel te Londen een tweedaagse Conferentie gehouden inzake Islamic Banking & Finance door Business Research International.
4. FEM 6 april 1985, L. Hovenkamp.
5. *The Law of the Near and Middle East*, Ed. by H.J. Liebesny, State University of New York Press, 1975, blz. 41 t/m 43. Voorts referentie in M.H. Davies, *Business Law in Egypt*, Kluwer Law and Taxations Publishers, Deventer, 1984, blz. 22, noot 4.
6. Th.W. Juynboll, *Handleiding tot de kennis van De Mohammedaansche Wet volgens de Sjâfi^Citische school*, E.J. Brill, Leiden, 1930, 4e druk, blz. 266, noot 1.
7. Th.W. Juynboll, o.c., blz. 383 Aanteekening 20.
8. H.A.R. Gibb & J.H. Kramers, *Shorter Encyclopaedia of Islam*, E.J. Brill, Leiden, 1974, blz. 102 e.v.
9. Davies, o.c., blz. 191; voorts The Egyptian Civil Code, English translation by Perrott, Fanner & Sims Marshall, Cairo, Ed. by "Le journal du Commerce et de la Marine", Alexandrië.
10. De Koran, uit het Arabisch vertaald door J.H. Kramers, 7e druk, Elsevier, 1980, blz. 41.
11. Davies, o.c., blz. 181.
12. J. Brugman, *Internationaal privaatrecht en Islam in Egypte*, RIMO-serie, deel 1, 1984, blz. 6
13. Davies, o.c., blz. 185.
14. Zie noot 12.
15. Davies, o.c., blz. 21 e.v.
16. Th.W. Juynboll, o.c., 271, 275-285, 346, 352 en 355.
Voorts Shorter Encyclopaedia of Islam. o.c., blz. 624 e.v.
17. Met dank aan Mevr. P.A. van Vucht die zo vriendelijk was me een afschrift van het EBW te verschaffen.
18. Davies, o.c., blz. 12 en 191.
19. Encyclopaedia of Islam, o.c., blz. 524 e.v.
J. Brugman, *De betekenis van het Mohammedaanse recht in het hedendaagse Egypte*, Ac. prf., 1960, Martinus Nijhoff, Den Haag in de serie Verhandelingen van het Koninklijk Inst. voor Taal-, Land- en Volkenkunde. deel XXVIII, blz. 151 e.v.
20. L.I. Graf, Al-Shâfi^C's Verhandeling over de "wortelen" van den fikh, Uitg. H.J. Paris, Amsterdam, 1934.
21. Encyclopaedia of Islam, o.c., blz. 116 e.v.
Th.W. Juynboll, o.c. blz. 9-11, 13, 26.
22. Kramers, o.c. (zie noot 10), blz. 40.
23. Kramers, o.c., blz. 59.
24. Kramers, o.c., blz. 89-90.
25. Kramers, o.c., blz. 386-387.
26. Blz. 471 e.v.
27. Th.W. Juynboll, o.c., blz. 385 ad 13 onder Aanteekening 20 in connectie met overzicht van de moe^Câmalât op blz. 266.
28. Mohammed 'Abdallah Draz, *L'usure en droit musulman*, Travaux de la semaine internationale de droit musulman, 2-7 juillet 1951, publ. par L. Milliot, Paris, 1953.
29. Muhama Shar'iyah IX, 1937-1938, blz. 808.
30. Th.W. Juynboll, o.c., blz. 289/290, noot 3.
31. Sami Hassan Homoud, *Islamic Banking enz.*, blz. 15 en noot 2 op blz. 264. Zie noot 2 van deze voordracht.
32. Zie blz. 58 en noot 27.
33. J.M.M. Maeijer, *Geen rechtspersoonlijkheid voor de openbare vennootschap - Weg met die onnutte tweekoppige draak*, NBJ 30 november 1985, afl. 42, blz. 1348.
34. Zie noot 4.
35. Maxime Rodinson, *Islam and Capitalism*, Penguin Books, 1980,
36. Zie art. 147 EBW, zoals vermeld in deze voordracht op blz. 54.
37. Deze casus is ontleend aan Noel J. Coulson's voordracht voor de Oostenrijkse Academie van Wetenschappen, *The Islamic legal system: its role in contemporary Muslim Society*, op 15 mei 1981.
Zie daarvoor *Juridische Artikelen en Publicaties*, blz. 7 ad 3.
38. G. van Empel, *Betaling, waardepapier en documentair krediet*, Kluwer, Deventer, 1985.
39. J.L.P. Cahen, *Het Cognoissement*, Diss. 1964, Amsterdam.
40. Met dank aan Mr. A. van der Veen Vonk, Kluwer Law and Taxations, Deventer en M.H. Davies van Oteifi Law Office te Cairo.
41. J.H. Kramers, o.c. in noot 10, blz. 129.